

מסע אל רמזיהן של יצירות

על ספרה של זיוה שמיר התכתבויות – סודות משולחן חתיבה

אני מודה כי כאשר קראתי את כותרת ספרה החדש של זיוה שמיר* וראיתי את ציור העטיפה, הייתי משוכנע שמדובר בהתכתבויות שנערכו בין סופרים ומשוררים, ואשר החוקרת המיומנת, בעלת הידע האנציקלופדי, פרופ' זיוה שמיר, תנסה לעקוב אחרי רמזים ורמזי רמזים שבמכתבים אלה, ותסיק מהם מסקנות לא רק בתחום הטקסטים הספרותיים, אלא גם, ואולי בעיקר, על היחסים הגלויים והסמויים שבין האישים שאנחנו קוראים את ספריהם. אילו שמה המחברת את המילה "התכתבויות" במירכאות כמו שנהגה בחלק מכותרות הפרקים – לא הייתי מועד בהבנת השם, אבל ברור שעם תחילת הקריאה הסתבר לי אל נכון מהו נושאו של הספר.

ובכן, ענייניו של הספר הוא באמת בהתכתבות הגלויה והסמויה שבין הטקסטים (לא במסת המכתבים הענקית ששלחו הסופרים אלה לאלה במשך הדורות), ובמילים קצת יותר ברורות – בהשפעת הסופרים זה על זה, מצד אחד, ובעקיצות שעקצו אלה את אלה בטקסטים שלהם, מצד שני.

אני מבקש להתחיל את הדיון על ספר זה דווקא בפרק האחרון "סגירת חשבון: דברי מספד על מנדלי מו"ס", שלדעתי הוא בבחינת פנינה ספרותית ממש: המחברת מתארת את הדחילו ורחימו שאחזו בביאליק הצעיר כאשר הסתופף באודסה אצל הסופרים הנערצים עליו: יל"ג, מנדלי, אחד העם ושולם עליכם. בהגינותו, וגם בשל הכרת ערך עצמו, ביאליק לא חשש להביע הערצה לסופרים אלה, ולהודות בגלוי על השפעתם עליו. בעיקר הופנתה הערצתו אל מנדלי מוכר ספרים, והוא עשה כל מאמץ לסייע לו בעבודתו הספרותית, וגם כתב עליו ארבעה מאמרי הערכה ("מנדלי ושלוש הכרכים", "יוצר הנוסח", "בגבורות", "מנדלי זקן"). אבל מנדלי הפנה אל המשורר הצעיר כתף קרה: הביע הסתייגות מ"אריה בעל גוף", שנכתב במודע בנוסח מנדלי, הביע אי שביעות רצון כלפי תרגומו של ביאליק לעברית של "ספר הקבצנים", הסתייג מ"בעיר ההריגה" שלדעתו זורה מלח על פצעי האומה, וזלזל ב"מגילת האש". ח. נ. ביאליק בלע את את העלבון, ולא השיב לנערצו כגמולו, וכאן באה זיוה שמיר ובאיזמל מנתחים מיומן חושפת את האנלוגיות שערך ביאליק בהספדו למנדלי בין חייו של מנדלי ובין פרטי חייו של אריה מהסיפור "אריה בעל גוף", אותו סיפור שמנדלי זלזל בערכו.

* יצא בהוצאת ספרא בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד 2019, 310 עמ'.

התכתבויות, סודות משולחן הכתיבה, האיור בשער: שירה לימון

לולא הניתוח המרתק שזיוה שמיר הפליאה לבצע במספד הזה, הייתה נעלמת מעינינו עוד סגולה נפלאה של המשורר הגדול הזה. ובכן, מי "התכתב" עם מי? מסתבר שביאליק "התכתב" בגלוי עם יל"ג, וקרא לסונטה שלו "השירה מאין תימצא" באותו שם ממש כמו הסונטה של יל"ג. לכאורה, נדמה שיש ניגוד בטענה המרכזית של כל אחד מהם: יל"ג אינו מאמין שניתן להיות משורר בעוני, ואילו ביאליק סבור "כי אין עברי שר כי אם מעוני...". אבל בעצם שניהם מצביעים על כך שהשירה לא נועדה להיות במגדל של שן, אלא עניין שבשגרה.

יש סבירות גדולה מאוד כי ביאליק כתב את השיר "רק קו שמש אחד עברך" בהשפעת שירו של בודלר "Une charogne" - "הנבלה" או "הפגר", בו מתואר כיצד מהלך האוהב אימה על אהובתו כשהוא מתאר את העתיד המיועד לה, כפי שנועד לכל אדם, להירקב כמו הפגר שפגשו בדרכם. דברים די דומים כותב ביאליק בשירו הנ"ל, ולדעתה של זיוה שמיר, הוא הושפע מהמסה של דוד פרישמן על בודלר שפרסם בכתב העת שערך "הדור". באמת בשיר של ביאליק מתוארת בבית הראשון יפעתה המשקרת של איילת אהבים, ואילו בבית השני גורלה שכלבים יריחו מרחוק את נבלתה. זיוה שמיר גם סבורה שביאליק ניכס את הסינסטזיה מבודלר (עמ' 55-56). לא בדקתי אם הסינסטזיות מצויות בתרגומו של פרישמן לבודלר, אך הסינסטזיות (כפי שמראה זיוה שמיר עצמה) אינן חסרות במקורות שלנו ("וכל העם רואים את הקולות" - שמות כ' 16; "ומתוק האור" - קהלת י"א 7).

אני מודה שהפרק השלישי, על ביאליק ש"מתכתב" עם טשרניחובסקי, גרם לי לאי נוחות. הפרק שופע ידע, כמו כל ספר הזה, וכל ספריה הקודמים, אבל הטענה המשתמעת ממנו הייתה קשה לי לעיכול. שירתו של טשרניחובסקי היא הרי יפיפייה - יופי צרוף, ובעיניי גם צודקת מאין כמוה, כפי שאבהיר בהמשך, ובפרק הזה, כמו ספריה הקודמים ("שירים ופזמונות לילדים" - 1986, ו"צפיריים: ביאליק נגד הרצל ו'הצעירים'" - 2013) משבחת זיוה שמיר את ביאליק שהביא לעולם את המילה "צפיר" (מופיעה בשלושה שירים: "צפיריים", "זוהר" "משירי החורף"), ששורשיה במקורות ישראל (קבלה), מילה שכומנת בתוכה משמעויות רבות כמו רוחות בוקר, שדי בוקר, מלאכים ודמונים, שברירי אור, צפירים, שעירים, סטירים וכו', ואילו טשרניחובסקי, שלכאורה שאל מביאליק את המילים הראשונות בשירו "הערב" מ"בשדה" של ביאליק ("פתאום ניעור רוח", שהפך אצל טשרניחובסקי ל"פתאום ניעור זפיר") שואל את המילה "זפיר" מפושקין

**החזרה אל ארון הספרים ואל בית המדרש אינה מסתיימת
בנוסטלגיה אל עולם התורה הלא מצודד ש"זר לא יבין",
אלא ממשיכה אל עולם של סגירות ואטימות,
אל כל מה שריח של קדמה נודף ממנו,
אל שב ואל תעשה עד שיבוא המשיח.**

ששאל מהמיתולוגיה היוונית. על היתרון הזה של ביאליק על טשרניחובסקי חוזרת זיוה שמיר בהדגשה יתירה, אבל צריך להיות הוגן ולציין כי חזרתה זאת נובעת מכך שכל פעם מחדש מצאה עוד רז מוצנע בטקסט הביאליקאי, שהרי באמת לעומקו של יצירת ביאליק אין תחתית. אבל לעצם העניין: אני באמת אינני מבין איזה יתרון יש כאן. במה הסגירות בתוך ארון הספרים היהודי עדיפה על הפתיחות כלפי תרבות העולם? ולא רק זאת, זיוה שמיר בעצמה מתארת את ההשפעה "הזרה" על ביאליק שמזכיר בשיריו את פרומתיאוס, מרקור, פגסוס, בשיר "אבי" האב מדומה לסיזיפוס המגולל סלע אל ההר, ובשיר "בעיר ההריגה" מרחפת הרגשת "מות האלוהים" נוסח ניטשה.

זיוה שמיר, שהקדישה את מירב מחקריה למפעלו הספרותי האדיר של ביאליק (19 מתוך 37 ספרים שפרסמה) מעמתת את ביאליק השב אל ארון הספרים היהודי ואל סף בית המדרש, עם טשרניחובסקי "היווני" שחוזר אל האליל, הלא הוא פסל אפולו. היא גם מציינת שבשיר "אם יש את נפשך לדעת" ה"זר לא יבין" הוא בעצם טשרניחובסקי ושכמותו. באמת?! טשרניחובסקי לא הבין? או מוטב לומר שהבין עוד איך! והגיע למסקנה ש"לא זה הדרך", שאחד העם עם הכשרת הלבבות שלו, וההצעה חסרת השחר להקים מרכז רוחני – הם טעות, וכי דווקא הרצל, ברדיצ'בסקי, טשרניחובסקי ו"הצעירים", שאחד העם וביאליק כל כך בזו להם, ולגלגו על האופטימיות שלהם – דווקא הם צדקו, ותוכיח זאת ההיסטוריה.

כי חזרה אל הארון הספרים ואל בית המדרש אינה מסתיימת בנוסטלגיה אל עולם התורה הלא מצודד ש"זר לא יבין", אלא ממשיכה אל עולם של סגירות ואטימות אל כל מה שריח של קדמה נודף ממנו, אל שב ואל תעשה עד שיבוא המשיח, אל סגירות מפני מדע, אמנות, ארכיאולוגיה, למלחמת חורמה בציונות על כך ש"עלתה בחומה", ולא נכנעה לשלטון הגויים על פי שלוש השבועות שכביכול נשבעו בני ישראל (בבלי, כתובות קי"א, ע"א). והרי כל ארון הספרים היהודי מתבסס על הונאה קולוסאלית, שדנה את היהודים לאומללות, הונאה שכביכול יש מי שמסוגל לצטט את מה שציווה האל למשה, כאשר כבר ר' אברהם אבן עזרא, במאה ה-12 הבין שמדובר בשקר מוחלט. שהוביל לשתי רפורמות מזוויעות:

הרפורמה הברברית של המלך יאשיהו "שעשה הישר בעיני ה'", והרפורמה הגזענית המבהילה של עזרא הסופר, וגם הוביל בהמשך לסגירות תרבותית שנמשכה אלפי שנים.

לעומת זאת, היוונות האלילית פתחה לעולם צוהר לספרות מעולה, לדרמה מפעימת לב, לאמנות פלסטית מהמעולות בכל הזמנים, לפילוסופיה, למתמטיקה, לפיזיקה. טשרניחובסקי רחוק מלהיות "זר לא יבין" – הוא ו"הצעירים" הבינו היטב את תמורות ההיסטוריה, והם באמת הצליחו להביא מזור לעם הנרדף והמעונה, ואילו החוזרים אל ארון הספרים היהודי מסתגרים בבני ברק ובמאה שערים ומתעלמים מכל העולם שמסביב. הרצל החילוני, שאחד העם וביאליק לעגו לו, היה הנביא היחיד (המתועד, לא פרי האגדות) שנבואותיו התגשמו.

הנה, הוצאתי מהלב דברים שרציתי לומר מכבר על טענתה של זיוה שמיר המייחסת לטשרניחובסקי ול"צעירים" התנכרות לתרבות העברית והתקרבות על המערב.

מסתבר שביאליק ניסה את כוחו בתרגום "יוליוס קיסר" של שקספיר, ואף החל לכתוב מחזה על סוף ימי מלכות דויד, והמחברת משייכת את מעשיו אלה לתחושה שעברה במחנהו של ביאליק בארץ שמבקשים להסיר מראשו את עטרת בכורתו בספרות התחייה. המבקשים לעשות כן (בהשאלה: "רצח אב" ו"רצח מלך") היו אורי צבי גרינברג, אברהם שלונסקי ואליעזר שטיינמן.

"התכתבות" מעניינת מתארת זיוה שמיר בין יל"ג ("קוצו של יוד", "אשקא דריספק") ובין יצירתו של עגנון: "עגונות" "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", ואולי גם "והיה העקוב למישור" – אצל שני היוצרים סיבה של מה בכך גורמת לטרגדיה גדולה.

אברהם שלונסקי "מתכתב" בספר הילדים "אני וטלי או ספר מארץ הלמה" עם הפזמור "לא איכפת" שכתב על תלאות גדוד העבודה, למרבה הפלא אינו מזכיר כלל את התלאות העיקריות – התנכלויות הערבים ליישוב היהודי (הפזמור נכתב שנה אחרי מאורעות תרפ"א).

זיוה שמיר סבורה ש"רחובות הנהר" (1951) של אורי צבי גרינברג השפיע על "עיר היונה" (1957) של נתן אלתרמן, ואמנם יש קצת סממנים פרוסודיים (חריזה מבריחה בשלוש השורות המסיימות שיר, שני קיטועים במקום שלושה כמקובל, וכן נטייה לאקספרסיוניזם אצל אלתרמן בהשפעת אצ"ג, אבל יש תהום תמטי בין אצ"ג, הדוגל בחרב ובברזל, והקובע אולטימטיבית כי יש רק שני מיני אנשים בעולם – ערלים ונימולים (מה לגבי המוסלמים?).

אלתרמן מסתייג מצבאיות יתר, שלא נדמה חס וחלילה לשונאינו-מענינו, וברור ש"אתה בחרתנו" (שאצ"ג מבליט ומשבח) זוכה אצל אלתרמן ללעג סרקסטי ("מכל העמים", הטור השביעי 1942).

"ההתכתבות" של "לורליי" של היינריך היינה עם שירת אלתרמן, אינה נזקקת לרמזים כי היא מופיעה בצורה גלויה (השיר הגנוז "ניחוח אישה", "לורליי", הטור "שחרורה של לורליי" – בהם העלמה סורקת שערה ומסיחה את ליבם של הספנים כדי שיתנפצו בסלע – הופכת לקלגס נאצי שמחסל את המשורר).

"זמר מפוחית" של אלתרמן, בו מספר גבר על מצוקותיו בענייני נשים (שאגב יש בפזמון שלו מילים המזכירות את תחילת השיר הגרמני של היינה "לורליי") מתכתב עם "כל הנהרות", סיפור מתוך "ארצות התן", שם קיבוצניק בן עשרום ושמונה מתאהב באישה גידמת (בעטיה של התעללות במחנה ריכוז), צרודה מרוב עישון, גדולה ממנו בגיל. יש לו כלפיה רחשי תשוקה ודחייה. זיוה שמיר מחפשת את המודל בחייו של עמוס עוז שיכול להתאים לאישה מבוגרת שעוז הצעיר יכול היה להתאהב בה, והיא מזכירה את זלדה מישקובסקי שהייתה מורתו, את לאה גולדברג שהייתה צרודה מרוב עישון, את דליה רביקוביץ' ואת דליה הרץ – כולן משוררות גדולות ממנו בגיל, כמו טובה בסיפור "כל הנהרות".

אני הייתי מוסיף את המורה של עמוס קלאוזנר בקיבוץ שחנכה אותו ספרותית ומינית, ואשר לימים הוא פוגש אותה סיעודית על כיסא גלגלים (ב"סיפור על אהבה וחושך"). וכן, מוזכרת "התכתבות" מעניינת בין "חגיגת קיץ" של אלתרמן ובין "אותו הים" של עמוס עוז – שתיהן יצירות של קיץ ומרמזות על קץ.

זיוה שמיר השולטת בשפות אחדות מביאה ציטוטים במספר שפות, ואף תרגומי שירים שלמים מצרפתית ומגרמנית, וכן היא מרבה לצטט פתגמי יידיש. ארשה לעצמי גם כן לצטט את אחד הפתגמים: "די כלה איז צו שיין" – הכלה יפה מדיי. כנגד מה מרמז הפתגם הזה? כנגד הידע חובק העולם של זיוה שמיר בספרות ישראל וספרות העולם, במחקר ובביקורת הישראלית והעולמית – הראש מסתחרר לקריאת השפע הזה, אבל, לדעתי, גם גורם לה לגלוש לא פעם אל תחומים שאינם קשורים ישירות לדיון. למשל, ב"זמר מפוחית" של אלתרמן מוזכרת "מריומה המזופתת", וכאן מקדישה זיוה שמיר שלושה עמודים לדיון על השם מרים בישראל ובעולם (עמ' 249-251). גלישות כאלו ניתן למצוא לאורך כל הספר, שהרי קשה למחברת לאצור את הידע הרב שלה שמתפרץ בכל הזדמנות (עמ' 80, 86, 90, 103-110, 111, 257 ועוד).

כמסתבר, לא בכל הסכמתי עם ניתוחיה של זיוה שמיר, אבל, כמו בספרים הרבים האחרים שקראתי מפרי מקלדתה – אני מלא התפעלות מהידע האדיר שחובק עולם ממש – ידע שמושקע בכל עמוד ועמוד, וכן מאיזמל הניתוח שלה המפליא לעשות.